

Eredeti megjelenés

Ez a tanulmány először az alábbi kiadványban jelent meg:

Peter Ruggenthaler

A Szovjetunió viszonyulása az osztrák és magyar semlegességhez 1955–1957 között Die österreichische Neutralität 1955/56 – eine Gefahr für den Zusammenhalt des „Ostblocks”?

Szabolcs-szatmár-beregi Levéltári Évkönyv XXI.

Magyar Nemzeti Levéltár Szabolcs-Szatmár-Bereg Vármegyei Levéltára

Nyíregyháza, 2019

ISSN 2064-5732

Eredeti évkönyvi oldalszám: 73-84

Ajánlott hivatkozás:

Peter Ruggenthaler: A Szovjetunió viszonyulása az osztrák és magyar semlegességhez 1955–1957 között Die österreichische Neutralität 1955/56 – eine Gefahr für den Zusammenhalt des „Ostblocks”?. In: Szabolcs-szatmár-beregi Levéltári Évkönyv XXI. Szerk. Galambos Sándor, Kujbusné Mecsei Éva. Magyar Nemzeti Levéltár Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Levéltára, Nyíregyháza, 2019. 73-84.

A következő oldalakon a kötet eredeti borítója, címlapja, impressuma, tartalomjegyzéke és előszava olvasható.

SZABOLCS-SZATMÁR-BEREGI LEVÉLTÁRI ÉVKÖNYV
XXI.

A MAGYAR NEMZETI LEVÉLTÁR SZABOLCS-SZATMÁR-BEREG MEGYEI
LEVÉLTÁRA KIADVÁNYAI
I. ÉVKÖNYVEK

21.

SZABOLCS-SZATMÁR-BEREGI
LEVÉLTÁRI ÉVKÖNYV
XXI.

Nyíregyháza
2019

Sorozatszerkesztő
Kujbusné Mecsei Éva

Szerkesztette
Galambos Sándor, Kujbusné Mecsei Éva

Lektorálta
Reszler Gábor

A kötet megjelenését támogatták
Nemzeti Kulturális Alap Közgyűjtemények Kollégiuma

Nemzeti Kulturális Alap

Osztrák Köztársaság Konzuli Képviselet Nyíregyháza

Tördelés
Szemán Attila

Borítóterv
Verdes Mihály

ISSN 2064-5732

Kiadja a Magyar Nemzeti Levéltár Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Levéltára
Felelős kiadó: Kujbusné dr. Mecsei Éva igazgató

Nyomdai munkálatok
Pátria Nyomda Zrt.

TARTALOM

Előszó	7
--------------	---

ÚJABB KUTATÁSOK 1956-RÓL

Lénárt Béla:	
Az én '56-om	11
Takács Tibor:	
A látható és a láthatatlan forradalom	
<i>Az 1956. október 26-i nyíregyházi tömegtüntetés képei</i>	17
Lupkovics György:	
Szilágyi László és társai büntetőperének néhány jellemző vonása	31
Galambos Sándor:	
Muszáj-Herkulesek	
<i>Az 1956-os forradalom idején távollétükben vagy tiltakozásuk ellenére</i>	
<i>megválasztott helyi vezetők Szabolcs-Szatmárban</i>	39
Balogh Béla:	
Az 1956-os magyarországi forradalom visszhangja az egykori	
Nagybánya tartomány területén	47
Váradi Natália:	
1956 – kárpátaljai lapszemle	61
Peter Ruggenthaler:	
A Szovjetunió viszonyulása az osztrák és magyar semlegességhez	
1955–1957 között	73
Peter Ruggenthaler:	
Die österreichische Neutralität 1955/56 – eine Gefahr	
für den Zusammenhalt des „Ostblocks“?	77
Kocsis György:	
Az 1956-os forradalom és szabadságharc Szabolcs-Szatmár-Bereg	
megyével kapcsolatos könyvtári dokumentumai levéltárunkban	85

ÚJABB HELYTÖRTÉNETI KUTATÁSOK

Csorba Noémi:

Nagypákay Balázs címereslevele 1609-ből *(Forrásközlés)* 109

Nagy Dóra:

„Könyörgők azért nagyságodnak mint kegyelmes asszonyomnak”

Bornemissza Anna erdélyi fejedelemasszonyhoz intézett kérelmek

(Forrásközlés) 119

Kujbusné Mecsei Éva:

**Az evangélikus vallás mint a Nyíregyháza és a Felvidék közötti
kapcsolati háló fontos szála**

Nyíregyházi lelkészek, segédlelkészek 1753–1848 között 131

Pallagi László:

A Beregsomi Református Egyházközség élete a századfordulótól

1944-ig a presbiteri jegyzőkönyvek tükrében 145

Fodor Krisztina:

A Beregi Református Egyházmegye rövid története (1914–1923) 157

Szemán László:

Első világháborús harangrekvirálás Szabolcsban és Szatmárban

A görögkatolikusok harangjainak háborús célokra fordítása 177

Láda Bertalan:

A nyíregyházi ferences rendház és templom építéstörténete 193

Bánszki Hajnalka:

**A csehszlovák–magyar lakosságcsere keretében Nyíregyházára
telepített felvidéki magyarok elhelyezésének nehézségei**

(Forrásközlés) 209

ELŐSZÓ

A Magyar Nemzeti Levéltár Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Levéltára Évkönyv sorozatában évtizedek óta igyekszik közkinccsé tenni a megyénk múltjával kapcsolatos olyan tanulmányokat, kisebb forrásközléseket, bibliográfiákat, amelyek tükrözik a modern történetiszemléletet, eddig még ismeretlen vagy nehezen hozzáférhető források felhasználásával készültek és hozzájárulnak a helytörténet fehér foltjainak feltárásához.

Az évkönyvek egyik fejezetét levéltári napjaink tematikus előadásai alkotják. A másik fejezetben pedig olyan helytörténeti kutatásoknak adunk helyet, amelyek új eredményeket mutatnak be. Itt nemcsak levéltárunk munkatársainak tanulmányait, hanem a régiókkal foglalkozó muzeológusok, régészek, néprajzkutatók, történészek, tanárok, könyvtárosok, helytörténeti kutatók írásait, továbbá az évente meghirdetett helytörténeti pályázatok legjobbjait szintén közzétesszük.

Sorozatunk 21. kötetében is a korábbi hagyományokat követjük. Az első fejezetben az 1956-os forradalom és szabadságharcra emlékező, 2016 októberében megtartott levéltári napok előadásainak szerkesztett változatai követik egymást. A fejezetet ajánló bibliográfia zárja. A tanulmányok többsége Nyíregyháza és a korabeli Szabolcs-Szatmár forradalmi történéseit és a megtorlást taglalja. Két dolgozat a határon túlra tekint: Nagybánya tartomány, valamint Kárpátalja részben magyar lakosságú területeinek reakcióit – elsősorban a titkosszolgálatok és a pártsajtó torzító tükrén keresztül láthatjuk.

Szerzőink közül kiemelt figyelmet érdemel Lénárt Béla, aki nem klasszikus tanulmányt, hanem inkább esszét írt, amelyben mint a forradalom egyik helyi szerveinek vezetője a forradalmár, a hős fogalmának igen elgondolkodtató elemzését adja. Másik szerzőnk, az osztrák történész, Peter Ruggenthaler pedig a konferenciánkon elhangzott előadásán túl rendelkezésre bocsátotta terjedelmesebb, lábjegyzetekkel ellátott írását is. Ez utóbbi tanulmányát németül adjuk közre.

Az évkönyv második nagy fejezetének rendező elve a kronológia. A 17. századtól a 20. századig terjed az áttekintés az Erdélyi Fejedelemség, Szabolcs és Szatmár vármegyék, valamint Nyíregyháza város egy-egy időszakáról, meghatározó eseményéről, a korszak jellegzetes irattípusáról. Bereg vármegyével a 2014. és 2017. évi helytörténeti pályázat két kárpátaljai díjazottjának írása foglalkozik.

Kedves Olvasók, kellemes időtöltést, jó lapozgatást kívánnak

a szerkesztők

A SZOVJETUNIO VISZONYULÁSA AZ OSZTRÁK ÉS MAGYAR SEMLEGESSÉGHEZ 1955–1957 KÖZÖTT¹

Az osztrák államszerződés megkötése, a szovjet hadsereg kivonása Ausztriából és Ausztria 1955-ös semlegességi nyilatkozata, valamint a Jugoszlávia által elkezdett önálló út 1955–1956-ban sok magyarban azt a hitet keltette, hogy Magyarország számára is lehetséges egy hasonló út. 1953-ban Kelet-Németországban az új szovjet vezetés azonban könnyörtelenül megmutatta, hogy a keleti tömbben kolosszális átalakulásokat nem tűr (éppúgy, mint a szintén határozott szovjet magatartás az 1956-os lengyel válság idején).

Az 1956-os magyar felkelés okai közismert módon a lakosság széles rétegeinek szociális elégedetlenségében rejlenek, csak fokozatosan alakult ki ebből a szovjet megszállás elleni küzdelem, amely a magyar kormány 1956. október 31-i semlegességi nyilatkozatába torkollott. Ma már a számos kutatható szovjet dokumentumból tudjuk, hogy a szovjet vezetés soha nem tűrte volna el, hogy Magyarország kiváljon a Varsói Szerződésből, és nem volt szükség a semlegességi nyilatkozatra, szovjet nézőpontból célzott provokációra ahhoz, hogy meggátolják a szovjet csapatok második invázióját. Nyikita Hruscsov már az első inváziót követően is csak vonakodva vonta vissza a szovjet csapatokat – politikai okokból. Anasztasz Mikojan amellet érvelt, hogy minden politikai eszközt be kell vetni a magyarországi válság megoldására. De ezzel a véleményével akkor már teljesen egyedül maradt. Éppen budapesti tartózkodása alatt határozták el a Kremlben, hogy a magyar válságot katonai eszközökkel oldják meg.

Az orosz levéltárakban folytatott intenzív kutatások feltárták, hogy miért erőltette a Szovjetunió 1955-ben az Ausztriával megkötendő államszerződést. Az e mögött rejtekező szovjet motiváció szerint Magyarország hasonló útja már elméletileg is kizárt volt. Ausztria esetében, amely a szovjet vezetés szemszögéből „németek által” volt lakott, elsősorban a német kérdés megoldásáról volt szó, azaz a német nép és állam tartós meggyengítéséről, hogy az nehogymint ismét olyan gyorsan – amint az az első világháborút követően történt – a Szovjetunió számára veszélyt jelentsen. Az, hogy a Németországról történő tartós leválasztásával éket vertek a NATO-ban, csak egy kellemes mellékhatás volt. Gazdasági megközelítésben Ausztria megszállása túlságosan költséges lett, az óriási olajlelőhelyek, amelyeket titokban tartottak, időközben kimerültek.

Moszkva azt a reményt táplálta, hogy Ausztria egy második Finnországgá válhat, amely gazdaságilag a Szovjetuniótól függ. A teoretikusok és a pártideológusok a

¹ A 23. Szabolcs-szatmár-beregi Nemzetközi Levéltári Napokon, 2016. október 20-án elhangzott előadás szerkesztett változata. Megjelent a Szabolcs-szatmár-beregi Szemle 2016. évi 4. számában a 47–49. oldalon.

semlegességben a szocializmus előszobáját látták. Moszkva Ausztria példáján a „békés egymás mellett élést” propagálta és elsősorban a kis NATO-tagállamok esetében arra akarta ösztönözni őket, hogy lépjenek ki a NATO-ból. Az ilyen típusú propaganda – vice versa – minden bizonnyal Magyarországon is termékeny talajra találhatott.

A Kremlben nagy valószínűséggel nem mindegyik vezető személyiség lehetett elégedett a szovjet csapatok Ausztriából történő kivonásával. Molotov külügyminisztert Hruscsovnak és a gazdasági szakértő Anasztasz Mikojannak meg kellett győznie, hogy ez a lépés a Szovjetunió számára előnyöket fog biztosítani. Mikojan „az Ausztriára gyakorolt szovjet befolyást és a semlegességének biztosítását” gazdaságilag meg akarta alapozni. Molotov ellenezte az Ausztriával folytatott megnövekedett kereskedelmet. A Szovjetuniónak modern vasúti rendezőmozdonyokra és a papírgyárak számára felszerelésekre volt szüksége, de Molotov megakadályozta ezek ausztriai megvásárlását. 1956 őszén éppen ez az elsősorban Hruscsov által megteremtett osztrák modell a keleti tömb számára veszélyforrássá vált, és úgy tűnt, hogy a kritikusainak lesz igaza. A magyarországi felkelés idején az osztrák kormányt szoros megfigyelés alá vonták, a nagykövetet számtalan alkalommal beidézték a külügyminisztériumba, Ausztriát a semlegesség megsértésével vádolták. 1956. október 30-án Georgij Zsukov védelmi miniszter a moszkvai legfelső testület előtt arról számolt be, hogy „Bécs körzetében katonai szállítógepeket vonnak össze”. Ausztria ezekben a napokban ébredt annak tudatára, hogy mit is jelent a semlegességi politika a gyakorlatban. Jóllehet, mély együttérzést tanúsítottak a magyar lakossággal szemben, és segítséget nyújtottak a csaknem 180 000 Ausztriába menekült magyarnak, de nagyon sok osztrák attól félt, hogy „az oroszok vissza fognak térni”. Az aggodalom jelen volt, ennek megfelelően alakult az osztrák politikusok magatartása is: Moszkvával szemben bátor, de nem provokáló. Közvetlen következményként Ausztria lemondott arról, hogy kérelmet nyújtson be az Európai Szén- és Acélközösségbe való felvételre. Szovjet szemszögből a semlegesség a nyugati integráció lassításának az eszköze volt.

De az osztrák semlegességi modell a Kreml számára állandó látens veszélyt jelentett a keleti tömb és a jaltai rendszer aláásása miatt. A magyar felkelés leverését követően is Moszkvában ez téma maradt. A szovjet külügyminisztérium legfőbb szellemi és elemzőközpontja, az Információs Bizottság (KI), 1957 elején „új tendenciákat” észlelt az osztrák külpolitikában. Ezen tendenciák megfelelnek a nyugati hatalmak és a Vatikán terveinek, hogy Ausztriát a kelet-európai népi demokratikus országok szocialista táborról való leválasztásának eszközeként használják. A nyugati hatalmak megítélése szerint Ausztria a maga történelmi és földrajzi adottságaival fontos fegyvert jelent a szomszédos népi demokráciákkal szemben. A KI helyettes elnöke, Ivan Tugarinov úgy látta, hogy Raab kancellárt egyre inkább az a veszély fenyegeti, hogy a „semlegességet csak szűken vett katonai értelemben” értelmezze, „politikai értelemben azonban Ausztriának a Nyugattal folytatott együttműködése mellett” álljon ki. Ezáltal – véli Tugarinov – ő is az SPÖ-vezetés és a „Néppárt jobb-szárnyának” semlegességinterpretációjához közeledik. Tugarinov óvott a szocialista tábor számára terjesztett

európai „semleges övezet” propagandájának következményeitől: „Az nem kizárt, hogy Ausztria külpolitikájának a szocialista táborral ellenséges tendenciái bizonyos hatást gyakorolnak a magyar, lengyel és csehszlovák bizonytalan elemekre és ezen országok ellenforradalmi földalatti mozgalmi számára meghatározóvá válhat.”

Moszkva nézőpontjából ezért csak egyetlen járható út maradt: Ausztriának valószínűleg semlegességi politikát kell folytatnia. Az ehhez vezető eszköz a „békés egymás mellett élés” és a Bécs számára nyújtott gazdasági kedvezmények. Ennek elérésére 1957 áprilisában Mikojant Ausztriába küldték. Ez volt az első Nyugatra vezető út a magyar felkelés leverését követően. Ausztriának a semlegességi politikáját meg kell szilárdítania, a Kreml a kereskedelmi kapcsolatok kibővítésével csábított és ezt követően az államszerződés nyomán előírt, a Szovjetunióba irányuló ausztriai kőolajszállításokat is lényegesen csökkentették. Raab azt hangsúlyozta, hogy mind a magyar, mind a szuezi válság legalább azt megmutatta, hogy sem a Szovjetunió, sem az USA nem akar háborút.

Az osztrákok a Kádár-rendszert kezdetben elutasították, ez utóbbi viszont ismétlen azzal vádolta őket, hogy támogatták a magyar „ellenforradalmat”. De ezek a vádaskodások hamar elmaradtak, minden bizonnyal a Kreml utasítására. Moszkvának elemtérdeke fűződött az Ausztria és Magyarország közötti – a vasfüggönyön átívelő – jószomszédi viszonyhoz.

Az elkövetkező három évtizedben kifejlődött jó kapcsolatok hozzájárultak a magyar–osztrák határon húzódó vasfüggöny 1989-es lebontásához. Egyúttal szöveget vertek a keleti tömb összeomlásának koporsójába, amely folyamat 1989 nyarán az NDK-beli nyaralók Ausztria határán át lezajló exodusával kezdődött.

Közép-Európa az 1950-es években (térképrészlet)

Történelmi Világatlasz, Budapest, 1991. 93.

DIE ÖSTERREICHISCHE NEUTRALITÄT 1955/56 – EINE GEFAHR FÜR DEN ZUSAMMENHALT DES „OSTBLOCKS“?

Als die Sowjetunion 1955 ihr Einverständnis zur Unterzeichnung des Staatsvertrags, der den Abzug aller Alliierten Truppen aus Österreich zur Konsequenz hatte, setzte sie auch ein klares Zeichen zum Beginn der Entspannung in Europa.¹ In Moskau hatte man in die österreichische Neutralität gewisse Hoffnungen gesetzt: Neutralität könnte eine fruchtbare Grundlage für die Ausbreitung des Sozialismus sein; und Österreich könne – ähnlich wie Finnland – in wirtschaftliche Abhängigkeit von der UdSSR gebracht werden.²

Aber auch in Washington verband man gewisse Hoffnungen mit der österreichischen Neutralität: sie wurde als Chance gesehen, den Warschauer Pakt zu untergraben, indem man Ländern wie Ungarn suggerierte, dass es auch einen vermeintlichen dritten Weg zwischen den Blöcken gab bzw. die Völker hinter dem Eisernen Vorhang Hoffnung bekamen, dass eine Loslösung aus dem sowjetischen Hegemonialbereich eventuell sogar möglich wäre.³

Genau dies trat im Herbst 1956 ein, als aus sozialen Unruhen und Protesten gegen das kommunistische Regime in Ungarn ein Volksaufstand gegen die Sowjetunion wurde.⁴ Der Impuls dafür kam freilich nicht aus Wien, sondern aus Moskau selbst: Auf dem XX. Parteitag der KPdSU im Februar 1956 hatte Nikita S. Chruščev mit Stalins Verbrechen abgerechnet.⁵ Die Abkehr vom Stalinismus in Moskau beflügelte in den sowjetischen Vasallenstaaten Rufe nach mehr Freiheit.⁶

Am 23. Oktober 1956 versammelten sich in Budapest Tausende Demonstranten, die nach Entstalinisierung auch in Ungarn riefen. Sie forderten die Absetzung der stalinistischen Führung in Budapest. Die ungarischen Kommunisten riefen zunächst

¹ Siehe v.a. Gerald Stourzh, *Um Einheit und Freiheit: Staatsvertrag, Neutralität und das Ende der Ost-West-Besetzung Österreichs 1945–1955. Studien zu Politik und Verwaltung*, Vol. 62. 5 (Graz et al.: Böhlau, 2005).

² Peter Ruggenthaler, *Warum Österreich nicht sowjetisiert wurde: Sowjetische Österreich-Politik 1945 bis 1953/55*, in: Stefan Karner – Barbara Stelzl-Marx (Hg.), *Die Rote Armee in Österreich. Beiträge*, S. 649–726, hier S. 706f.

³ Martin Kofler, *Kennedy und Österreich. Neutralität im Kalten Krieg*. Innsbruck 2003.

⁴ Siehe dazu grundlegend Csaba Békés, „The 1956 Hungarian Revolution and World Politics“, *CWIHP Working Paper No. 16*. Washington, DC, 1996, S. 1–20.

⁵ Siehe dazu zuletzt Kathleen E. Smith, *Moscow 1956. The Silenced Spring*. Harvard 2017.

⁶ Michail Prozumenščikov, *Ereignisse, die die kommunistische Welt erschütterten. Zum 50. Jahrestag des XX. Parteitags der KPdSU*, in: *Jahrbuch für Historische Kommunismusforschung*, 2006, S. 49–65.

sowjetische Truppen zu Hilfe, machten schließlich aber nach weiterer Eskalation des Konflikts und ersten bewaffneten Zusammenstößen entscheidende Zugeständnisse: Imre Nagy, der 1955 abgesetzte moderate Ministerpräsident, wurde wieder ins Amt geholt. Dieser gab in der Folge vielen Forderungen der Aufständischen nach und vereinbarte mit Moskau sogar den Abzug der sowjetischen Truppen aus Budapest. Der Aufstand aber radikalisierte sich weiter. Dies, der faktische Machtverlust der Kommunisten und die Ankündigungen von Imre Nagy über einen möglichen Austritt Ungarns aus dem Warschauer Pakt mit künftiger Neutralität Ungarns nach österreichischem Vorbild, veranlasste die Kreml-Führung, ihre Entscheidung über den Truppenabzug zu überdenken.⁷

Moskau bildete nun eine neue ungarische „Arbeiter-und-Bauern“-Regierung mit Janos Kádár an der Spitze. Dieser eingeschlagene harte Kurs der Sowjetunion wurde von den anderen Warschauer-Pakt-Staaten und vor allem durch China unterstützt. Dies ebnete den Weg zur Ergreifung drastischster Mittel: Am 4. November 1956 startete die Sowjetunion die Operation „Wirbelsturm“, die nach fünf Tagen mit der völligen Niederschlagung des Aufstandes endete. Im Westen verfestigte sich mit der Niederschlagung des Ungarn-Aufstands das Bild vom „Panzerkommunismus“; die kommunistischen Diktaturen in Osteuropa konnten nur mithilfe des Einsatzes sowjetischer Panzer aufrechterhalten werden.

Imre Nagy und viele seiner Gefolgsleute wurden festgenommen und später erschossen. An die 200.000 Ungarn flüchteten ins Ausland, die meisten davon zunächst nach Österreich.⁸

1953 hatte die neue sowjetische Führung in Ostdeutschland zwar mit eiserner Faust aufgezeigt, dass kolossale Umwälzungen im Ostblock nicht zugelassen werden würden (wie ebenso die entschiedene sowjetische Haltung in der Krise in Polen 1956).⁹ Der Abschluss des österreichischen Staatsvertrags, der Abzug der Sowjetischen Armee¹⁰ aus Österreich und der Neutralitätserklärung Österreichs 1955 sowie der von

⁷ Protokolle von Besprechungen und grundlegende Beschlüsse des Präsidiums des ZK der KPdSU wurden 1998 auf Russisch publiziert. Siehe die umfassende Aktenedition V. K. Volkov et al., *Sovetskij Sojuz i vengerskij krizis 1956 goda. Dokumenty*. Moskau 1998. Schlüsseldokumente erschienen in englischer Übersetzung in: Csaba Békés – Malcolm Byrne – János M. Rainer, *The 1956 Hungarian Revolution: A History in Documents*. Budapest – New York 2002.

⁸ Siehe dazu grundlegend Iboya Murber – Zoltán Fónagy (Hg.), *Die Ungarische Revolution und Österreich 1956*. Czernin, Wien 2006.

⁹ Siehe dazu grundlegend Mark Kramer, *Der Aufstand in Ostdeutschland im Juni 1953*, in: Bernd Greiner – Christian Th. Müller – Dierk Walter (Hg.), *Krisen im Kalten Krieg. Studien zum Kalten Krieg*. Bd. 2. Hamburg 2008, S. 80–126; Mark Kramer, *The Soviet Union and the 1956 Crises in Hungary and Poland: Reassessments and New Findings*, in: *Journal of Contemporary History*, Vol. 33, No. 2 (Apr., 1998), S. 163–214.

¹⁰ Siehe dazu die Ergebnisse eines österreichisch-russischen Forschungsprojektes: Stefan Karner – Barbara Stelzl-Marx (Hg.), *Die Rote Armee in Österreich. Sowjetische Besatzung 1945–1955*. 2 Bde. Graz-Wien-München 2005.

den Jugoslawen beschrittene eigenständige Weg mögen in den Revolutionstagen in der Tat viele Ungarn dazu bewogen haben, zu glauben, dass ein ähnlicher Weg, wie ihn Österreich oder Jugoslawien ging, auch für Ungarn möglich wäre.

Die Gründe für den Ungarn-Aufstand von 1956 liegen vor allem in der sozialen Unzufriedenheit der breiten Bevölkerung. Erst allmählich wurde daraus auch ein Kampf gegen die sowjetische Besatzung, der in der Neutralitätserklärung der ungarischen Regierung am 31. Oktober 1956 kulminierte. Heute wissen wir aus den zahlreich freigegebenen sowjetischen Dokumenten, dass die sowjetische Führung einen Austritt Ungarns aus dem Warschauer Pakt niemals zugelassen hätte.¹¹ Klar ist auch, dass es keiner gezielten Provokation von ungarischer Seite wie der Neutralitätserklärung bedurfte, um eine zweite Invasion sowjetischer Truppen zu befehlen.¹² Chrusčev zog bereits nach der ersten Invasion nur widerwillig die Truppen zurück. Anastas Mikojan, einer der engsten Vertrauten Chrusčevs in der Kreml-Führungsriege, plädierte dafür, alle politischen Mittel einzusetzen, um die Krise in Ungarn zu lösen. Doch da stand er bereits allein mit seiner Meinung da. Gerade als er in Budapest weilte, wurde im Kreml entschieden, die Ungarn-Krise mit militärischen Mitteln zu lösen. Chrusčev erhielt im Kreml für seine rigide Haltung „reputation as a resolute and clear-sighted politician“.¹³

Für den Kreml war damit auch klar geworden, dass die von den USA propagierte „Roll-Back-Politik“ in Europa nicht galt und sich Washington in letzter Konsequenz an das Jalta-System hielt. Auch wenn selbst US-Präsident Dwight Eisenhower am Höhepunkt der Krise am 26. Oktober seinem Außenminister John Foster Dulles zu verstehen gab, dass er eine Neutralisierung Ungarns befürworten würde, hieß dies noch lange nicht, dass sich die USA dafür einsetzen würden. Letztlich wurde in Washington die Lage mit kühlem Kopf beurteilt: sollten sich die USA für eine Neutralisierung Ungarns einsetzen, würden die Ungarn und die Welt glauben, dass ein solcher Deal in bilateralen Gesprächen mit Moskau erreicht worden wäre. Jegliche Spekulationen beendete Dulles in einer Rede in Dallas am 27. Oktober: „we do not look upon these

¹¹ Dies war auch der entscheidende Punkt 1968, als sich die Hardliner im Kreml nicht mehr mit Zusicherungen aus Prag beschwichtigen ließen, in der Tschechoslowakei ginge es um die Durchführung sozialistischer Reformen. Siehe im Detail Günter Bischof – Stefan Karner – Peter Ruggenthaler (Hg.), *The Prague Spring and the Warsaw Pact Invasion of Czechoslovakia in 1968*. Harvard Cold War Studies Book Series. Lanham et al. 2010.

¹² Volkov et al., *Sovetskij Sojuz i vengerskij krizis 1956 goda*. Moskau 1998.

¹³ See Ol'ga Pavlenko, *Between Pragmatism and Ideology: The US-Soviet Negotiating Process in the Khrushchev Era*, in: Günter Bischof – Stefan Karner – Barbara Stelzl-Marx (Hg.), *The Vienna Summit and its Importance in International History*. Harvard Cold War Studies Book Series. Lanham et al., 2014, S. 195, hier S. 183–207.

nations as potential allies”. Entscheidend für die US-Haltung in der Ungarn- aber auch Suezkrise war Eisenhowers Angst vor einem Atomkrieg.¹⁴

Intensive Forschungen in russischen Archiven haben aufgezeigt, warum Moskau den Abschluss des Staatsvertrags für Österreich 1955 forcierte.¹⁵ Die sowjetischen Motive dahinter unterstreichen, dass eine ähnliche Entwicklung für Ungarn kategorisch ausgeschlossen war. Im Falle Österreichs, das aus der Sichtweise der sowjetischen Führung „von Deutschen“ besiedelt war, ging es in erster Linie um die Lösung der deutschen Frage, sprich um die dauerhafte Schwächung des deutschen Volkes und Staates. Deutschland sollte nicht wieder so schnell – wie nach dem Ersten Weltkrieg – zu einer Gefahr für die Sowjetunion werden.¹⁶ Moskau ging es um die Sicherstellung der dauerhaften Abtrennung Österreichs von Deutschland. Dass damit auch ein geographischer Keil durch die NATO entstand, war ein angenehmes Nebenprodukt.¹⁷ Aus wirtschaftlicher Hinsicht war die Besatzung Ostösterreichs den Sowjets zu teuer geworden, die gewaltigen Erdölfunde von 1949, die geheim gehalten wurden, waren bis 1953 ausgebeutet.¹⁸ Moskau propagierte am Beispiel Österreich die Politik der „Friedlichen Koexistenz“ und wollte vor allem den kleineren NATO-Staaten wie Norwegen und Dänemark vor Augen führen, dass es besser wäre, die Allianz zu verlassen und einen Weg zwischen den Blöcken zu suchen wie etwa Schweden und Österreich.¹⁹

Nach der Niederschlagung des Ungarn-Aufstandes beobachtete der Kreml argwöhnisch die aus seiner Sicht zu prowestliche (und teilweise klar antisowjetische) Haltung österreichischer Politiker. Wien wurde der Neutralitätsverletzung bezichtigt. Der österreichische Botschafter wurde unzählige Male ins sowjetische

¹⁴ Siehe dazu grundlegend Günter Bischof, *United States Responses to the Soviet Suppression of Rebellions in the German Democratic Republic, Hungary, and Czechoslovakia*, in: *Diplomacy & Statecraft*, 22/2011, S. 61–80, hier S. 70f.

¹⁵ Peter Ruggenthaler, *Warum Österreich nicht sowjetisiert wurde: Sowjetische Österreich-Politik 1945 bis 1953/55*, in: Karner – Stelzl-Marx (Hg.), *Die Rote Armee in Österreich*, S. 649–726, hier S. 706f. Siehe auch Peter Ruggenthaler, *On the Significance of Austrian Neutrality for Soviet Foreign Policy under Nikita S. Khrushchev*, in: Bischof – Karner – Stelzl-Marx (Hg.), *The Vienna Summit and its Importance in International History*, S. 329–348.

¹⁶ Peter Ruggenthaler, *The Concept of Neutrality in Stalin’s Foreign Policy, 1945–53*. Harvard Cold War Studies Book Series. Lanham et al., 2015; Peter Ruggenthaler, *The 1952 Stalin Note on German Unification. The Ongoing Debate*, in: *Journal of Cold War Studies* 13 (4/2011), S. 172–212.

¹⁷ Vojtech Mastny, *Die NATO im sowjetischen Denken und Handeln 1949 bis 1956*, in: Vojtech Mastny – Gustav Schmidt, *Konfrontationsmuster des Kalten Krieges 1946 bis 1956. Entstehen und Probleme des Atlantischen Bündnisses bis 1956*. Bd. 3. München 2003, S. 440.

¹⁸ Walter M. Iber, *Die Sowjetische Mineralölverwaltung in Österreich. Zur Vorgeschichte der OMV 1945–1955*. Veröffentlichungen des Ludwig Boltzmann-Instituts für Kriegsfolgen-Forschung. Bd. 15. Innsbruck et al. 2011.

¹⁹ Peter Ruggenthaler – Harald Knoll, *Nikita Chrusčev und Österreich. Die österreichische Neutralität als Instrument der sowjetischen Außenpolitik*, in: Stefan Karner et al. (Hg.), *Der Wiener Gipfel 1961. Kennedy – Chruschtschow*. Innsbruck et al. 2011, S. 759–807.

Außenministerium zitiert; man bezichtigte Österreich der Neutralitätsverletzung. Humanitäre Hilfsflüge am Wiener Flughafen wurden als westliche Unterstützung für die ungarischen Aufständischen gewertet – und Österreich bezichtigt, dies zu ermöglichen. Am 30. Oktober 1956 berichtete Verteidigungsminister Georgij Žukov im Präsidium des ZK im engsten Kreis, dass „bei Wien Militärtransportflugzeuge konzentriert werden.“²⁰ Österreich wurde sich in diesen Tagen bewusst, was Neutralitätspolitik in der Praxis bedeutete. Zwar wurde der ungarischen Bevölkerung großes Mitleid entgegengebracht, und vor allem Hilfe für die nach Österreich geflüchteten Ungarn, doch fürchteten auch viele Österreicher, dass die „Russen wiederkommen“. Die Ängste waren da – und dementsprechend war das Verhalten der österreichischen Politiker: mutig gegenüber Moskau, aber nicht provozierend.

Chrusčev setzte in der Folge auf eine Deeskalation der Spannung und intensivierte die Beziehungen zu Österreich. In erster musste er eine Gefahr für die Integrität des Ostblocks minimieren: Das Modell Österreich war gleichsam so gefährlich wie ein „Trojanisches Pferd“, es blieb im Kreml vor allem eine latente Gefahr für die Untergrabung des Ostblocks und des Systems von Jalta. Aus sowjetischer Sicht musste eines klar ausgeschlossen werden: Österreich war kein Modell für die „Volksdemokratien“.

Nach der Niederschlagung des Ungarn-Aufstands behielt Moskau diese Gefahr im Auge. Die oberste Denk- und Analytikzentrale im sowjetischen Außenministerium, das Informationskomitee (KI), warnte Anfang 1957 vor „neuen Tendenzen“ in der österreichischen Außenpolitik. Diese würden

„den Plänen der Westmächte und des Vatikans entsprechen, Österreich zum Zwecke der Abspaltung der volksdemokratischen Länder Osteuropas vom sozialistischen Lager zu nutzen. Nach Einschätzung der Westmächte stellt Österreich angesichts seiner historischen und geografischen Bedingungen eine wichtige Waffe gegen die angrenzenden Volksdemokratien dar.“²¹

Der stellvertretende KI-Vorsitzende, Ivan Tugarinov, sah Kanzler Raab zusehends Gefahr laufen, die „Neutralität nur in engem militärischen Verständnis“ auszulegen, „in politischer Hinsicht aber für eine Zusammenarbeit Österreichs mit dem Westen“ einzutreten. Damit, so Tugarinov, näherte sich er sich der Interpretation der Neutralität durch die SPÖ-Führung und des „rechten Flügels der Volkspartei“. Tugarinov warnte vor den Folgen einer Propagierung eines „neutralen Gürtels“ in Europa für das sozialistische Lager: „Es ist nicht ausgeschlossen, dass die dem sozialistischen Lager feindlichen Tendenzen in der Außenpolitik Österreichs bestimmten Einfluss auf unbeständige Elemente in Ungarn, Polen und in der Tschechoslowakei haben und den

²⁰ Ebd.

²¹ Rossijskij Gosudarstvennyj Archiv Novejšej Istorii [Russisches Staatliches Archiv für Zeitgeschichte], F. 5, op. 28, d. 494, S. 20–23, hier S. 20, Bericht des stellvertretenden Vorsitzenden des Komitees für Information beim Außenministerium der UdSSR, I. Tugarinov, an B. Ponomarev, 27.2.1957.

Ausschlag für eine Aktivierung des konterrevolutionären Untergrunds in diesen Ländern geben können.“²²

Damit Österreich zu keinem Nachahmmodell für Ostblockländer wurde, musste Moskau auch auf Wien zugehen. Österreich wurde nun verstärkt mit lukrativen wirtschaftlichen Aufträgen gelockt. Großzügig verzichtete auf millionenschwere österreichische Zahlungsverpflichtungen, die sich aus dem Staatsvertrag ergeben hatten.²³ Die Verheißung enger und vorteilhafter sowjetisch-österreichischer Beziehungen kam einem sanften Druckmittel des Kremls auf die Wiener Regierung gleich: die Neutralitätspolitik musste ernst genommen werden. Fortan reagierte Moskau allergisch auf jegliche (wirtschaftlichen) Integrationsambitionen Österreichs im Westen. Als Wien einen Beitritt Österreichs zur Europäischen Gemeinschaft für Kohle und Stahl (EGKS) in Betracht zog, protestierte die UdSSR äußerst scharf: dies käme, so die sowjetische Sicht, einer Verletzung des Artikels 4 des Staatsvertrags, der jede Art einer politischen oder wirtschaftlichen Vereinigung mit Deutschland unterband, gleich. Nach der Niederschlagung des Ungarn-Aufstandes 1956 unterließ Österreich jegliche Bemühungen, der EGKS beizutreten.²⁴ Somit wirkte die österreichische Neutralität auch als Mittel zur Verzögerung der Westintegration.

Aus Moskauer Sicht blieb daher nur ein Weg: Österreich müsse tatsächliche Neutralitätspolitik betreiben – das Mittel dazu lautete „Friedliche Koexistenz“ und wirtschaftliche Anreize für Wien.²⁵ Ab 1957 verbesserten sich die Beziehungen zwischen Österreich und der Sowjetunion zusehends. Eine rege Besuchsdiplomatie festigte die gute Gesprächsbasis zwischen Wien und Moskau. Den Beginn machte im April 1957 Mikojan. Es war die erste Reise in den Westen nach der Niederschlagung des Ungarn-Aufstands. Österreich sollte seine Neutralitätspolitik behaupten, der Kreml lockte mit einer Ausweitung der Handelsbeziehung und in der Folge wurden auch die infolge des Staatsvertrags auferlegten Erdöllieferungen aus Österreich in die Sowjetunion deutlich reduziert. Der österreichische Bundeskanzler Julius Raab unterstrich dabei, dass die Ungarn- als auch die Suez-Krise zumindest gezeigt hätten, dass weder die Sowjetunion noch die USA einen Krieg wünschten.

Wien lehnte das Kádár-Regime zunächst ab. Sie wurden von diesem immer wieder bezichtigt, die „Konterrevolution“ in Ungarn unterstützt zu haben. Doch diese Anklagen hörten alsbald auf, wohl auf Geheiß des Kremls. Moskau war an einem guten

²² Ebd.

²³ Iber, Die Sowjetische Mineralölverwaltung in Österreich, S. 216f.

²⁴ Michael Gehler, Vom Marshall-Plan bis zur EU: Österreich und die europäische Integration von 1945 bis zur Gegenwart. Innsbruck 2006.

²⁵ Siehe dazu auch Wolfgang Mueller, A Good Example of Coexistence: The Soviet Union, Austria, and Neutrality 1955–1991. Wien 2011.

Nachbarschaftsverhältnis zwischen Ungarn und Österreich – über den Eisernen Vorhang hinweg – höchst interessiert.²⁶

Die in den folgenden drei Jahrzehnten entwickelten guten Beziehungen legten mit die Basis zur Öffnung des Eisernen Vorhangs an der ungarisch-österreichischen Grenze 1989.²⁷ Sie waren letztlich auch ein entscheidender Sargnagel für den Zusammenbruch des Ostblocks, der mit dem Exodus der DDR-Urlauber im Sommer 1989 über die Grenze nach Österreich begann.²⁸

²⁶ Tamás Baranyi – Maximilian Graf – Melinda Krajczar – Isabella Lehner, A Masterpiece of European Détente? Austrian–Hungarian Relations from 1964 until the Peaceful End of the Cold War, in: *Zeitgeschichte* 41, 2014/5, S. 311–338.

²⁷ Siehe die Beiträge in: Andrea Brait – Michael Gehler (Hg.), *Grenzöffnung 1989: Innen- und Außenperspektiven und die Folgen für Österreich*. Wien et al. 2014.

²⁸ Peter Ruggenthaler, Die sowjetische Perzeption der „Wende“ in Ungarn und Polen, in: Hanns Jürgen Küsters (Hg.), *25 Jahre Friedliche Revolution und Mauerfall/25 Years Peaceful Revolution and Fall of the Wall*. Sankt Augustin-Berlin 2015, S. 108–124; Olga Pavlenko – Peter Ruggenthaler, Recent Studies on the 1989 Revolutions in Eastern Europe and on the Demise of the Soviet Union, in: *Contemporary European History* 24/1 (2015). Cambridge University Press, S. 139–150.

Szatmár-beregi Levéltári Évkönyv XXI. - MNL Szabolcs-Szatmár-Bereg Vármegyei Levéltára - Nyíregyháza